

«СВІЙ» І «ЧУЖИЙ»: ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТІВ У ПОЕМІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «ГАЙДАМАКИ»

Оксана КАЛИТА,

доцент Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова

У статті розкрито специфіку мовної реалізації семантичної опозиції «свій – чужий» у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» в єдності її образного, інформаційного та ціннісного компонентів, а також виявлено ядро і периферію лексико-семантичного наповнення цих концептів.

Ключові слова: Т. Шевченко, семантична опозиція «свій – чужий», концепт, аксіологічне значення.

Проблема діалектики «свого» і «чужого» є поднією з фундаментальних для сучасної гуманітарної науки, адже ці категорії функціонують у різних виявах культури, історії та суспільства, становлячи при цьому важливу частину лінгвокультурної компетенції особистості. Це протиставлення слушно вважають виявом основного «бінарного архетипу», який, за визначенням М. Уварова, є «сформованим “інструментарієм” аналізу культурно-історичного процесу <...> своєрідним семантичним “кодом” класичної європейської культури, стрижнем проблематизації мислення» і виражається в численних дрібніших структурних бінарних опозиціях та полісемантичних структурах культурно-історичного буття [8].

Темі вияву свого і чужого в мовних формах як елементів мовно-концептуальної картини світу приділяється в наш час достатньо уваги. Цій концептуальній дихотомії присвятили свої наукові розвідки мовознавці О. Дубчак [1], В. Степанов [7] та інші. Межа між «своїм» і «чужим» динамічна, тобто змінюється з плином часу залежно від культурних, історичних, суспільних умов буття того чи іншого народу. Як зазначає О. Дубчак, «концептуальна опозиція “свій – чужий” пронизує всю культурно-історичну традицію української етноспільноти і має універсальний характер, бо в основі будь-якого колективного, масового, народного, національного світосприйняття лежать механізми розмежування *свого* і *чужого*» [1, с. 4].

Саме тому багато пов'язаних із цим аспектом проблемних питань досі лишаються за межами інтересів учених. Зокрема не досліджено повною мірою зміст і смисл поняття «свого» та «чужого» в різні часи й у різних історичних обставинах, а також у мовній картині світу окремих письменників.

Досліджувана поема змальовує історичні події національно-визвольного руху українців другої половини XVIII ст., які дістали назву Коліївщина. Тому на основі цього тексту можна робити висновки про смислове наповнення концептів «свій» і «чужий» не лише у світогляді Т. Шевченка, а й у мовомисленні тогочасних українців загалом. Крім того, твір написано у стилістиці романтизму, для якої характерна різка поляризація героїв, що відображається на мовному рівні у виразній аксіологічній оцінці їх, де «свій» переважно сприймається як позитивний, «чужий» – як негативний. З огляду на це текст поеми є вдалим матеріалом для такого дослідження. Мета статті – з'ясувати специфіку мовної реалізації семантичної опозиції «свій – чужий» у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» в єдності її образного, інформаційного та ціннісного компонентів, виявленні ядра і периферії лексико-семантичного наповнення цих концептів.

Опозицію «свій – чужий» традиційно розглядаємо як динамічне текстове утворення, обов'язковий складник образної системи художнього твору. «Свій» позначає сферу знайомого, рідного, зрозу-

мілого, подібного, «чужий» – сферу таємничого, незрозумілого, відмінного.

Ядро концепту «свій» у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки», як і в мові загалом, становлять присвійні займенники *мій, наш та свій*. Причому ці лексеми можуть означувати як конкретні, так і абстрактні поняття: *От де моє добро, гроші, / От де моя слава* [6, с. 104]*; *Поки батько встане та розкаже по-нашому / Про свої гетьмани* (с. 102). У поемі семантика цих присвійних займенників виражається в належності до «своїх», «знайомих». У таких випадках вони підсилюють позитивне аксіологічне значення означуваного іменника та підкреслюють його спорідненість із найбільшими цінностями, найдорожчим для людини: *Серце моє, зоре моя, / Де це ти зоріла?* (с. 116); *Прилітай же, мій соколе, / Мій голубе сизий* (с. 151); *Сховайся, мій друже, щоб не довелось / На старість заплакати* (с. 131). Експресивність таких лексем підсилює їхня синтаксична позиція в реченні: вони переважно виконують роль звертання і, відповідно, акцентовані логічно та інтонаційно.

Ядро концепту «чужий» у поемі «Гайдамаки» репрезентують лексеми *чужий і чужина*: *Нудьга його задавила / На чужому полі, / В чужу землю положила: / Така його доля!* (с. 161); *На чужому полі хто заплаче наді мною?* (с. 159); *Давно б досі заховали / В снігу на чужині* (с. 106). Прикметник *чужий* переважно функціонує як означення до просторових понять (що, зокрема, продемонстровано в наведеному вище прикладі) й у сполуках *чуже поле, чужа земля* виступає контекстуальним синонімом слова *чужина*.

Семантична опозиція «свій – чужий» простір реалізується у творі й на рівні вживання загальномовних або контекстуальних антонімів у межах мікроконтексту (речення або фрази): *Летить в Україну – / Хоч і лихо зустрінься, / Так не на чужині* (с. 101). «Свою» територію Шевченко найчастіше актуалізує за допомогою лексеми *Україна* і локальних власних географічних назв: *Дніпро, Хортиця, Вільшана, Умань, Лебедин, Гути* та ін. Рідше маркерами «своєї» території виступають іменники – загальні назви (осібно чи у сполученні з прикметниками або присвійними займенниками): *земля козацька, моя хата, степ широкий, степ, високі могили, байрак, сине море*. Для означення чужого простору використано слова та словосполучення *світ і широкий світ*, а також низку власних назв.

* Тут і далі цитуємо за цим виданням, зазначаючи лише сторінку.

Проте найспецифічнішою в «Гайдамаках» є реалізація семантичної опозиції «свій – чужий» не в площині просторових понять, а на рівні персонажів. На думку мовознавців, таке протиставлення може стосуватися трьох основних вимірів: соціального, етнічного та міфологічного. Оскільки в основі сюжету поєми лежить гострий соціальний конфлікт, то домінує саме поляризація персонажів у соціальному вимірі, йому підпорядкований етнічний та міфологічний. У тексті це відображено на рівні структурування лексико-семантичного поля навколо ключових слів. Так, ядром мовних актуалізаторів персонажів, які належать до «своїх», є лексеми на означення соціального статусу, серед яких найчастотніша *гайдамаки*. «Чужих» називають дві лексеми – алоетноніми *ляхи і жиди*: *Ото гайдамаки. На гвалт України / Орли налетіли; вони рознесуть / Ляхам, жидам кару* (с. 121).

Поряд із лексемою *гайдамаки* в поемі функціонують слова *козаки* та *запорожці* як її синонімічні замітники. Хоча ці три лексеми не є синонімами поза досліджуваним контекстом і називають різні номени, проте таке вживання їх має на меті підкреслити наступність поколінь, акцентувати на тому, що гайдамаки – ідейні спадкоємці запорожців і козаків, бо обстоюють ті самі цінності та роблять одну з ними справу: *Слухайте ж, щоб дітям потім розказати, / Щоб діти знали, внукам розказали, Як козаки шляхту тяжко покарали* (с. 130). Як бачимо з наведеного прикладу, домінують семою в слові *козак* є соціальна ознака, хоча в контексті на неї нашаровуються додаткові смисли: національна належність (українці) і віросповідання (православні).

Приядерну зону концепту «свій» у поемі «Гайдамаки» становлять назви сімейної і кровної спорідненості, які вживаються для називання соціальних відносин між людьми. Так, отаман названий *батьком і братом*, гайдамаки – *синами, дітьми, панамі-братами, братами*: *Хоч не рідний син Ярема, / А щира дитина!* (с. 153); *Ходім, ходім, отамане, / Батьку ти мій, брате, / Мій єдиний!* (с. 135); *Отамане! Погуляймо, батьку!* (с. 148); *Гуля Максим, гуля батько* (с. 124); *Ідіть, сини, погуляйте, пошукайте долі* (с. 101); *Поки сонце встане, спочивайте, діти, / А я поміркую, ватажка де взять* (с. 101); *Дарма праця, пане-брате* (с. 102). Як видно з наведених прикладів, такі лексеми часто вживаються в межах однорідного ряду як контекстуальні синоніми. Нерідко при них функціонують присвійні займенники або прикметник *рідний*, що у своєму лексичному значенні містить сему «свій». Варто зазначити, що в Україні традиція вживати

назви кровної спорідненості стосовно осіб, які є членами єдиної соціальної спільноти, бере початок із Запорозької Січі.

Ближча периферія концепту «свій» у поемі Т. Шевченка – це назви інших кровних родичів, метафоричні назви осіб та назви груп людей. Наприклад, зрідка трапляються лексеми *брат* і *сестра*: *Поділюся / Моїми сльозами... / Та не з братом, не з сестрою – / З німими стінами / На чужині* (с. 110). Лексеми *брат*, *сестра* можуть виступати у складі порівняння з іншою особою, маркуючи її як «свою»: *Люблю розмовлять, / Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою* (с. 100). Метафоричні назви осіб на позначення «своїх» – це переважно лексеми з пестливим значенням, які вживаються в мовленні закоханих: *серце, серце моє, пташка, доля моя, рибка, моя зоря, голубка, мій сокіл, сизокрилий: Одна, серце, на всім світі / Хоть ти помолися* (с. 115); *Забудь мене, пташко, забудь, не журися* (с. 115). словосполучення репрезентують міжособистісні стосунки між людьми й позбавлені соціального забарвлення. Назви груп людей, які належать до «своїх», представлені словосполученнями *вельможна громада, громада у сіряках: Вельможна громада / Не втерпіла, ударила / Старими ногами* (с. 104); *І твоя громада у сіряках* (с. 102).

Ядро концепту «чужий» на рівні персонажів актуалізується в поемі, як було зазначено вище, за допомогою лексем *ляхи* і *жиди*, що є алоетнонімами (назвами етнічних груп, що їх дали представники інших національностей, на відміну від автоетнонімів – самоназв етносів). Утім незважаючи на те, що домінантною семою в цих словах є етнічна ознака, у поемі насамперед актуалізується сема соціального статусу на основі стереотипних уявлень в етнічній свідомості українців, що сформувалася впродовж тривалого часу: *ляхи* – представники панівної верстви, свавільні визискувачі, *жиди* – гонимі, власники корчем, жадібні й продажні. Саме такі стереотипні образи представників цих етносів змальовані у фольклорі, анонімних віршах мандрівних дяків, авторських творах.

Підтвердженням актуалізації саме соціального статусу в зазначених лексемах є те, що, наприклад, контекстуальними синонімами до лексеми *ляхи* у творі є слова на означення особи за соціальним статусом: *пани, панки, шляхта, ляшки-панки, магнати, конфедерати*, а також за релігійною ознакою: *католики, ксьондзи, єзуїти*. Для позначення обох «чужих, ворожих національностей» вживається слово *вороги*, а також інше, з різко негативним аксіологічним забарвленням, – *кати*: *Поставцем черкає, /*

А ворога, заплющившись, / Ката не минає (с. 125). Характерною ознакою лексем, які репрезентують концепт «чужий» в поемі «Гайдамаки», є негативна оцінка. Мовні актуалізатори негативного аксіологічного значення такі: 1) пейоративні суфікси: *жидюга, панки*; 2) вживання форм однини замість множини: *Минув – і лях, і жидовин / Горілки, крові упивались, кляли схизмата, розпинали* (с. 129); 3) оцінні епітети, часто просторічні, згрубілі: *жид поганий, жидюга клятий, проклятий, вражі ляхи, ляхи скажені, шляхетство навісне*; 4) метафори й перифрази, утворені на основі просторічних слів із різко зниженою експресією: *собака, псявіра, свин, чортів син, скажена собака, петелька свиняча, собача шкура, груші гнилобокі*; 5) варваризми або слова чи фрази іншою мовою, підсилені повтором: *«Nie rozwalam! Nie rozwalam!»*; 6) порівняння зі зниженою експресією: *шляхта, мов хорти*; 7) прецедентне ім'я біблійного персонажа: *Иуда*. Зазначені лексеми становлять ближчу периферію концепту «чужий».

Маргінальними, перехідними явищами, які репрезентують семантичну опозицію «свій – чужий» у «Гайдамаках» на лексичному рівні, є слова *мати* і *люди* (*люде*). Обидві лексеми демонструють динамізм цих концептів, який проявляється в «розмитості» меж, кордонів між ними, їхньому взаємопроникненні. Зокрема слово *мати* репрезентує розширення сфери «чужого» за рахунок переходу до неї явищ дійсності зі сфери «свого», що супроводиться посиленням динамізму, емоційним напруженням, зростанням експресії. Так, у поемі слово *мати* означає насамперед особу за кровною спорідненістю і в одному з контекстів вживається для окреслення кола «своїх»: *Сини мої невеликі, / Нерозумні діти. / Хто Вас щиро без матері / Привітає в світі?* (с. 101). Для Шевченка, як і для української художньої традиції загалом, характерним є ототожнення України з матір'ю: *А ви Україну ховайте: / Не дайте матері, не дайте / В руках у ката пропадать* (с. 128). Проте ця ж лексема вживається на означення осіб, які належать до «чужих». Ксеномаркерами виступають оцінні епітети, просторічна лексика та слова на означення іншої релігії: *Чом ви не великі? / Чом ворога не різали? / Чом матір не вбили, / Ту прокляту католичку, / Що вас породила?* (с. 155); *Спочивайте, сини мої, / В глибокій оселі! / Сука мати не придбала / Нової постелі* (с. 159). Отже, за народною етикою, яку фіксує Т. Шевченко в поемі, соціальні й релігійні відносини між людьми є головними (порівняно з кровною спорідненістю) для поляризації їх на «своїх» і «чужих».

Інша лексема, яка перебуває на межі «свого» і «чужого», – *люди (люде)*. Причому в поемі *люди* частіше належать до кола «чужих», інколи ворожих персонажам чи ліричному героєві осіб: *Люде одібрали, бо їм було мало* (с. 109). Лише раз зафіксовано це слово з позитивною оцінкою, яка тут є маркером належності до «своїх»: *Вибачайте, люди добрі: / Може, не до ладу, / Та прокляте лихо-злидні / Кому не завадять?* (с. 109). У решті випадків лексема вживається для означення «чужих», при цьому завжди має негативну оцінку різного ступеня інтенсивності: *Гнуться мовчки, усміхатся, / Щоб люди не знали, / Що на серці заховано* (с. 109); *Так і мене люде не знають, де діти. / За що одиурались? Що я сирота? / Що я сирота?* (с. 115); *Такі, бацте, люди: / Все письменні, дрюковані, / Сонце навіть гудять* (с. 101); *Люде, люде! / Коли-то з вас буде / Того добра, що маєте? / Чудні, чудні люде!* (с. 153). Як видно з наведених прикладів, група людей (люди) протиставляється індивідові, тому вони сприймаються як «чужі» для нього. За допомогою таких маргінальних явищ, «перехідних» зон семантична опозиція «свій – чужий» стає одним із засобів створення текстової динаміки, експресії, підсилення конфлікту.

Отже, в основі структури художнього простору поеми Т. Шевченка «Гайдамаки» лежить бінарна семантична опозиція «свій – чужий», яка реалізується на різних рівнях, створюючи систему підпорядкованих їй бінарних опозицій. Характерною особливістю принципу бінарної опозиції є її зв'язок із категорією оцінки. Тобто в кожній конкретній ситуації один із членів опозиції є носієм позитивного начала, інший – негативного, але ця оцінка може змінюватися на протилежну залежно від контексту чи прагматичних настанов автора. В аналізованому творі образи «свого» і «чужого» перебувають саме в такій опозиції.

Проте зроблені висновки можна вважати типовими не лише для поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка, а загалом для української мовленнєвої традиції, яка бере початок у фольклорі. Більшість таких образів має народнопоетичний колорит, і їх можна вважати репрезентантами **етнічних стереотипів** – детермінованих культурою, впорядкованих і фіксованих структур етнічної свідомості. У перспективі можна далі досліджувати окреслену проблематику на матеріалі інших творів Шевченка, порівнявши й виявивши закономірності вияву та динаміку концептів «свій» і «чужий» в індивідуально-мовній картині світу Т. Шевченка.

Література

1. Дубчак О. Концептуальна опозиція «свій» – «чужий» в українській мовній картині світу: дис. ... канд. філол. наук / О. Дубчак. – К., 2009.
2. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика: нарис: навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007.
3. Кузнецова Т. Концепт «свій – чужий» у лінгвокультурологічних дефініціях / Т. Кузнецова // Вісник Сумського державного університету. – 2007. – № 2. – Сер. «Філологія». – С. 37–40.
4. Олійник О. Антиномія категорій «свій/чужий» у просторі української народної чарівної казки: автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Олійник. – Л., 2007.
5. Селіванова О. Опозиція СВІЙ – ЧУЖИЙ в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) / О. Селіванова // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 26–34.
6. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2010.
7. Степанов Ю. Константы: словарь русской культуры / Ю. Степанов. – Москва: Академический проект, 2001.
8. Уваров М. Бинарный архетип / М. Уваров. – Санкт-Петербург, 1996.